

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری

**پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته ادیان و عرفان تطبیقی**

عنوان:

عناصر عرفانی در متون فارسی یهودی

استاد راهنما:

جناب دکتر منصور معتمدی

استاد مشاور:

جناب دکتر علی اشرف امامی

گردآورنده:

مریم پورصادقی

زمستان ۱۳۹۲

تقدیر و شکر

منت خدای عزوجل را که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش فرید نعمت، هر نفسی که فرومی رود مدحیات است و چون برمی آید متوح ذات. پس در هر نفسی دو نعمت موجود است و بر هر نعمتی شکر واجب. پروردگارا تو را به خاطر تمام نفس هایی که تو بهم نفسم بودی بارها و بارها شکر کنم. شکر که این ورق از دفتر زندگی ام نیز به لطف و عنایت تو باز زیاده ورق خورد. پاکسازم به خاطر تمام آنانی که تو حضورشان را در زندگی من اسباب خیر و رشد قرار دادی.

پاس به خاطر پدر و مادر عزیزتر از جانم که نشان تاج افتخاری است بر سرم و بودنشان دلیلی است بر بودنم. چرا که پس از پروردگار این دو وجود ارزشمند، مایه هستی ام بوده اند، دستم را گرفته اند و راه رفیق در این وادی پر فراز و نشیب را به من آموخته اند. نفس خیر و دعای روح پرورشان بدرقه راهم بوده است...

پاس به خاطر برادر دوست داشتنی و مهربانم و نیز خواهران عزیزم که وجودم پیوسته موجب زحمت ایشان و بودنشان پیوسته مایه دلگرمی و امیدواری من بوده است...

پاس به خاطر استاد راهنمای کرامتدور، جناب دکتر منصور متمدی که با فزونی و تواضع همواره مشوق و راهنما و با توصیه های علمی همواره مایه رشد و بالندگی ام بودند، از ایشان به دلیل پیشنهاد موضوع و زحمات بی دریغشان شکر و به خاطر تمام غفلت ها و کوتاهی های که رنجش خاطر ایشان را فراهم کرد حذر خواهی می کنم.

پاکسازم از استاد مشاور ارجمند، جناب دکتر علی اشرف امامی که با نظرات ارزشمند خویش در این پیمان نیمه ماریاری کردند؛ نیز از دیگر اساتید بزرگوار گروه ادیان و عرفان تطبیقی جناب دکتر مهدی حسن زاده و جناب دکتر فیاض قرانی که در طول تحصیل از محضر تدریس ایشان بهره مند گشتم، همیشه قدردان زحمات تمامی بزرگواران خواهم بود و توفیق روز افزونشان را از خداوند متعال خواستارم.

پاس فراوان دارم از اساتید محترم داور جناب دکتر مهدی حسن زاده و سرکار دکتر خانم سیده فاطمه زارع حسینی که این مجموعه را با دقت نظر مطالعه نمودند و در جهت هر چه دقیق تر شدن مطالب ماریاری دادند.

در پیمان از تمامی، بکلاسی ها و دوستان عزیز شکر و قدر دانی می کنم چرا که آنان نیز وجودشان مایه آرامش خاطر من بوده است. از دوستان بسیار عزیزم مرضیه درویشی و زینب مسرور که مراد تهیه کتاب از کتابخانه های کاشان و کتابخانه ملی تهران یاری دادند شکر و قدر دانی می کنم و در زندگی بهترینها را برایشان آرزو دارم.

چکیده

یهودیان حضوری دیرپای در ایران دارند. ایشان برای ارتباط کتبی با یکدیگر خط و زبان فارسی یهودی را که به زبان فارسی و خط عبری است، ابداع کردند. قدیمی‌ترین سند از این شیوه نگارش به قرن دوم هجری باز می‌گردد. شاعران و نویسندگان فارسی یهودی آثار فراوانی را در تفسیر کتاب مقدس، دستور زبان و فرهنگ لغات عبری، هلاخا، میدارش، اشعار، امثال و حکایات، جادو، نامه‌ها و اسناد حقوقی، در قالب این خط عرضه نمودند. در این آثار علاوه بر تأثیرپذیری از اصطلاحات فقهی و کلامی مطرح در منابع اسلامی، اثرپذیری از مفاهیم عرفانی و اشعار حافظ، سعدی، عطار، نظامی، مولانا و دیگر شاعران نیز به چشم می‌خورد. پژوهش حاضر، نخست به معرفی شاعران فارسی یهودی که عناصر عرفان اسلامی را در اشعار خودشان به کار گرفته‌اند، می‌پردازد و سپس این عناصر را در شش مبحث اصطلاحات عرفانی، نمادها و رموز صوفیانه، رویکردهای صوفیانه، نقد زاهد و صوفی، صوفی‌ستایی و مراحل نیل به حقیقت (شریعت، طریقت، حقیقت) مورد بررسی قرار می‌دهد. در ضمن بر آن است تأثیر عرفان اسلامی را در آثار شاعران فارسی یهودی نشان دهد.

کلید واژه: فارسی یهودی، عناصر عرفانی، ساقی‌نامه عمرانی، شهزاده و صوفی، حیات‌الروح
سیمانطوب ملمد

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۱۱	حروف اختصاری
۱۲	فصل اول: کلیات
۱۳	۱-۱ سیر شکل‌گیری زبان و خط فارسی یهود
۱۶	۲-۱ جایگاه ادبیات فارسی یهود در ادبیات فارسی ایران
۱۸	۳-۱ گویش‌های فارسی یهود
۲۰	۴-۱ قالب‌های شعری و خصایص ادبیات فارسی یهود
۲۲	۵-۱ تاریخچهٔ تبعات و پژوهندگان ادبیات فارسی یهود
۲۵	۶-۱ دلایلی بر وجود عناصر عرفانی یهود در متون فارسی یهودی
۲۷	فصل دوم: تاریخچهٔ اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی یهودیان ایران
۲۸	۱-۲ اوضاع یهودیان در طول سلسله‌های نضج‌یافته در ایران
۲۸	۱-۱-۲ یهودیان در دوران ایران باستان
۲۸	۱-۱-۲-۱ مادها
۲۹	۲-۱-۱-۲ هخامنشیان (۵۵۹ ق.م تا ۳۳۰ ق.م)
۲۹	کوروش دوم هخامنشی (۵۵۹-۵۲۹ ق.م)
۳۰	کمبوجیهٔ دوم (۵۲۹-۵۲۲ ق.م)
۳۱	داریوش اول (۵۲۱-۴۸۶ ق.م)
۳۱	خشایارشا یا احشورش (۴۸۶-۴۶۵ ق.م)
۳۲	اردشیر اول یا بهمن (۴۶۵-۴۲۴ ق.م)
۳۲	داریوش دوم یا اخس (۴۲۴-۴۰۴ ق.م)
۳۳	اردشیر دوم (۴۰۴-۳۶۰ ق.م)
۳۴	اردشیر سوم (۳۶۰-۳۳۶ ق.م)
۳۵	۳-۱-۱-۲ مقدونیان، سلوکیان (۳۱۲ ق.م تا ۶۳ ق.م) و اشکانیان (۲۴۷ ق.م تا ۲۲۶ م)
۳۵	اسکندر مقدونی

- ۳۶ اشک سوم تا اشک دهم (۲۱۴-۶۷ ق.م)
- ۳۷ اشک یازدهم تا اشک بیست و نهم (۶۷ ق.م تا ۲۲۶ م)
- ۴۰ ۲-۱-۱-۴ ساسانیان (۲۲۶ م تا ۶۵۱/۳۰)
- ۴۱ اردشیر بابکان ساسانی (۲۲۶-۲۴۰ م)
- ۴۱ شاپور اول (۲۴۰-۲۷۱ م)
- ۴۲ هرمزد (۲۷۱-۲۷۲ م) تا هرمزد دوم (۳۰۱-۳۰۹ م)
- ۴۲ شاپور دوم یا ذوالاکتاف (۳۰۹-۳۷۹ م)
- ۴۳ اردشیر دوم (۳۷۹-۳۸۳ م)، شاپور سوم (۳۸۳-۳۸۸ م)، بهرام چهارم (۳۸۸-۳۹۹ م)
- ۴۳ یزدگرد اول (۳۹۹-۴۲۱ م)
- ۴۴ بهرام گور (۴۲۱-۴۴۰ م)
- ۴۴ یزدگرد دوم (۴۴۰-۴۵۷ م) و فیروز (۴۵۷-۴۸۳ م)
- ۴۵ بلاش (۴۸۳-۴۸۷ م)
- ۴۵ قباد (۴۸۷-۵۳۱ م)
- ۴۶ انوشیروان (۵۲۳-۵۷۹ م)
- ۴۷ هرمزد چهارم (۵۷۹-۵۸۹ م)
- ۴۷ بهرام چوبین (۵۸۹-۵۹۱ م) و خسرو پرویز (۵۹۱-۶۲۸/۷)
- ۴۷ عصر شیرویه و یزدگرد سوم (قباد دوم، ۷-۶۲۸/۸-۶۲۹ م تا ۱۳-۶۳۴/۳۱-۶۵۲)
- ۴۸ ۲-۱-۲ دوران اسلامی
- ۴۹ یزید اول تا عمر دوم (۶۰-۶۸۰/۱۰۱-۷۲۰)
- ۵۰ یزید دوم تا استقرار حکومت عباسیان (۱۰۱-۱۳۲/۷۲۰-۷۵۰)
- ۵۱ ابوالعباس عبدالله سفاح تا هادی (۱۳۲-۱۶۹/۷۵۰-۷۸۶)
- ۵۱ هارون الرشید تا مأمون (۱۶۹-۲۱۷/۷۸۶-۸۳۲)
- ۵۲ واثق تا مقتدی (۲۱۷-۴۸۷/۸۳۲-۱۰۹۴)
- ۵۳ ۲-۱-۲-۱ سلجوقیان و خوارزمشاهیان
- ۵۳ سلطان سنجر (۵۱۱-۱۱۱۸/۱۱۵۷)
- ۵۴ ایل ارسلان (۵۵۰-۱۱۵۶/۱۱۷۲)
- ۵۵ ۲-۲-۱-۲ مغولان و ایلخانان
- ۵۶ دوره اول مغول، چنگیز تا تیمور (۶۰۵-۱۲۰۹/۷۸۱-۱۳۸۰)
- ۵۷ هلاکو خان (۶۴۹-۱۲۵۱/۶۶۳-۱۲۶۵)
- ۵۷ آباقا خان، احمد تکودار و ارغون خان
- ۵۸ غازان (۶۹۴-۱۲۹۵/۷۰۳-۱۳۰۴) و محمد اولجایتو (۷۰۳-۱۳۰۴/۷۳۵-۱۳۳۵)
- ۵۹ دوره دوم مغول، عصر تیموری
- ۵۹ تیمور تا سلطان حسین بایقرا (۷۸۲-۹۱۲/۱۳۸۰-۱۵۰۶)

- ۶۰ ۲-۱-۳ صفویان (۹۰۵-۱۱۴۳/۱۵۰۰-۱۷۳۱) و افشاریان (۱۱۴۳-۱۷۲۲/۱۱۶۰-۱۷۴۷)
- ۶۰ شاه اسماعیل اول تا محمد خدابنده (۹۰۵-۹۸۹/۱۵۰۰-۱۵۸۱)
- ۶۱ شاه عباس اول (۹۸۹-۱۰۳۸/۱۵۸۱-۱۶۲۹)
- ۶۱ شاه صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲/۱۶۲۹-۱۶۴۲)
- ۶۲ شاه عباس ثانی (۱۰۵۲-۱۰۷۷/۱۶۴۲-۱۶۶۷)
- ۶۲ شاه سلیمان (۱۰۷۷-۱۱۰۵/۱۶۶۷-۱۶۹۴) شاه سلطان حسین (۱۱۰۵-۱۱۳۴/۱۶۹۴-۱۷۲۲)
- ۶۳ طهماسب قلی تا نادرشاه افشار (۱۱۳۴-۱۱۶۰/۱۷۲۲-۱۷۴۷)
- ۶۴ دوره قاجار (۱۲۰۰-۱۳۴۳/۱۷۸۶-۱۹۲۵) تا زمان حاضر
- ۶۶ فصل سوم: معرفی آثار فارسی یهودی، شاعران و نویسندگان
- ۶۷ ۳-۱-۱ نامه‌ها و اسناد حقوقی
- ۶۷ ۳-۱-۱ کتیبه‌های تنگه آژا
- ۶۸ ۳-۱-۲ سند تجاری دندان او یلیق
- ۶۹ ۳-۱-۳ استشهادنامه
- ۶۹ ۳-۱-۴ اسناد قرآنی
- ۶۹ ۳-۱-۵ گزارش مصالحه اهواز
- ۶۹ ۳-۲ مقابر فارسی یهود
- ۷۰ ۳-۳ ترجمه‌ها و تفسیرها
- ۷۰ ۳-۳-۱ تفاسیر اسفار پنجگانه
- ۷۱ ۳-۳-۲ تفاسیر نبییم و کتوبیم
- ۷۵ ۳-۴ هلاخا
- ۷۶ ۳-۵ دستور زبان و لغت‌نامه‌ها
- ۷۷ ۳-۶ میدراش‌ها و حکایات دینی
- ۷۹ ۳-۷ امثال و حکم
- ۷۹ ۳-۸ کتب پزشکی و دیگر علوم (فلسفه، کلام، دفاعیه)
- ۸۱ ۳-۹ کتب ادعیه و اشعار دینی

۸۲	۱۰-۳ شعر و نثر فارسی یهود
۸۳	۱-۱۰-۳ مولانا شاهین شیرازی (۷-۱۳/۸-۱۴)
۸۳	۱-۱۰-۳-۱ موسی نامه
۸۴	۲-۱۰-۳-۱ اردشیر نامه و عزرا نامه
۸۵	۳-۱۰-۳-۱ برشیت نامه (یوسف و زلیخا)
۸۶	۲-۱۰-۳-۲ عمرانی (۸-۱۴/۹-۱۵)
۸۹	۱-۲-۱۰-۳ آثار حماسی
۸۹	۱-۱-۲-۱۰-۳ فتح نامه
۸۹	۲-۱-۲-۱۰-۳ حنوکا نامه
۹۰	۲-۲-۱۰-۳ آثار روایی و میدراشی
۹۰	۱-۲-۲-۱۰-۳ ده شهید ملکوت
۹۰	۲-۲-۲-۱۰-۳ قصه هفت برادران
۹۰	۳-۲-۲-۱۰-۳ عقیدت یصحق
۹۱	۳-۲-۱۰-۳ آثار تعلیمی
۹۱	۱-۳-۲-۱۰-۳ واجبات و ارکان سیزدگانه ایمان اسرائیل
۹۱	۲-۳-۲-۱۰-۳ انتخاب نخلستان
۹۲	۳-۳-۲-۱۰-۳ گنج نامه
۹۲	۴-۲-۱۰-۳ تصنیفات تعلیمی و غنایی غیر یهودی
۹۲	۱-۴-۲-۱۰-۳ ساقی نامه
۹۲	۲-۴-۲-۱۰-۳ در ستایش تحمل
۹۳	۳-۴-۲-۱۰-۳ زنبیل دوز
۹۳	۳-۱۰-۳ یهودا بن داوید لاری (سده ۱۰-۱۱/۱۶-۱۷)
۹۳	۴-۱۰-۳ خواجه بخارایی (سده ۱۰/۱۶)
۹۴	۵-۱۰-۳ هارون بن ماشیح (سده ۱۱/۱۷)
۹۵	۶-۱۰-۳ راغب (سده ۱۱/۱۷)
۹۷	۷-۱۰-۳ امینا (سده ۱۱/۱۷)
۹۸	۸-۱۰-۳ یهودا بن العازار (سده ۱۱/۱۷)
۹۹	۹-۱۰-۳ بابایی بن لطف (سده ۱۱/۱۷) و بابایی بن فرهاد (سده ۱۲/۱۸)
۱۰۰	۱۰-۱۰-۳ یهودا بن بنیامین (سده ۱۲/۱۸)
۱۰۰	۱۱-۱۰-۳ سیمانطوب ملمد (سده ۱۲/۱۸)
۱۰۱	۱۲-۱۰-۳ یوسف بن اسحاق موسی (سده ۱۲/۱۸)
۱۰۲	۱۳-۱۰-۳ ابراهیم بن ملا ابوالخیر (سده ۱۲/۱۸)

۱۰۲	۳-۱۰-۱۴ شهاب یزدی (سده ۱۸/۱۲)
۱۰۳	۳-۱۰-۱۵ ملا آقا بابا (سده ۱۹/۱۳)
۱۰۴	۳-۱۰-۱۶ شیمعون حاخام (سده ۱۹/۱۳)
۱۰۴	۳-۱۰-۱۷ گرشون (سده ۱۹/۱۳)
۱۰۴	۳-۱۰-۱۸ یعقوب بن یحزقل (سده ۲۰/۱۴)
۱۰۴	۳-۱۰-۱۹ حاخام حیم موره (سده ۲۰/۱۴)
۱۰۵	۳-۱۰-۲۰ ملا رحیم بن حیم بن سموئیل (سده ۲۰/۱۴)
۱۰۶	۳-۱۰-۲۱ عزرا صیون ملمد (سده ۲۰/۱۴)
۱۰۷	۳-۱۰-۲۲ حزقیال
۱۰۷	۳-۱۰-۲۳ یعقوب
۱۰۸	۳-۱۰-۲۴ شفیقی
۱۰۸	۳-۱۰-۲۵ بنیامین بن شلومو بن روبن بن سیمانطوب ملمد

۱۱۱ فصل چهارم: بررسی عناصر عرفانی در متون فارسی یهودی

۱۱۲	۴-۱ پیشینه «صوفیان» یهودی
۱۱۶	۴-۲ اصطلاحات عرفانی
۱۱۶	۴-۲-۱ اخلاص و صدق
۱۱۸	۴-۲-۲ اسرار و رموز
۱۲۰	۴-۲-۳ پیر و دلیل
۱۲۲	۴-۲-۴ توبه
۱۲۴	۴-۲-۵ توکل و رضا
۱۲۸	۴-۲-۶ حجاب
۱۳۰	۴-۲-۷ حضور
۱۳۲	۴-۲-۸ حکمت
۱۳۴	۴-۲-۹ خانقاه و خرقة
۱۳۵	۴-۲-۱۰ درویش
۱۳۷	۴-۲-۱۱ دل و جان
۱۳۸	۴-۲-۱۲ رند
۱۳۹	۴-۲-۱۳ سماع
۱۴۱	۴-۲-۱۴ شریعت، طریقت و حقیقت
۱۴۵	۴-۲-۱۵ شوق و ذوق

۱۴۶	۴-۲-۱۶ صبر
۱۴۷	۴-۲-۱۷ فیض
۱۴۸	۴-۲-۱۸ معرفت
۱۴۹	۴-۲-۱۹ نفس
۱۵۰	۴-۲-۲۰ وقت
۱۵۱	۴-۲-۲۱ یقظه
۱۵۳	۴-۲-۲۲ یقین
۱۵۴	۴-۲-۲۳ مدهوش
۱۵۵	۴-۲-۲۴ اصطلاحاتی عرفانی برای حق و انبیاء
۱۵۶	۳-۴ نمادها و رموز عرفانی
۱۵۶	۴-۳-۱ بت و زنار
۱۵۷	۴-۳-۲ بوسه و لاله
۱۵۸	۴-۳-۳ پیر مغان و مغیچگان
۱۵۹	۴-۳-۴ ساقی و شراب
۱۶۰	۴-۳-۵ جام جم
۱۶۱	۴-۳-۶ خرابات و خراباتی، رخ و زلف
۱۶۱	۴-۳-۷ گل و بلبل، عاشق و معشوق
۱۶۲	۴-۳-۸ مرغ و قفس
۱۶۴	۴-۴ رویکردهای صوفیانه
۱۶۴	۴-۴-۱ اعتقاد به نور درونی آدمی
۱۶۴	۴-۴-۲ جمال پرستی و شاهدبازی
۱۶۶	۴-۴-۳ نور بودن خدا
۱۶۶	۴-۴-۴ خداشناسی و خودشناسی
۱۶۷	۴-۴-۵ دنیاگریزی
۱۶۹	۴-۴-۶ عشق مجازی و حقیقی
۱۷۲	۴-۴-۷ قضا و قدر الهی
۱۷۳	۴-۴-۸ قناعت
۱۷۴	۴-۴-۹ مرگ اختیاری
۱۷۶	۴-۴-۱۰ میثاق الست
۱۷۷	۴-۴-۱۱ نگاهی مثبت به ابلیس
۱۷۸	۵-۴ نقد زاهد و صوفی

۱۸۳	۶-۴ صوفی ستایی و درویش نوازی
۱۸۶	۷-۴ مراحل نیل به حقیقت
۱۸۶	۸-۴ نقدی بر برداشت‌های عرفانی از کتاب سرگذشت کاشان
۱۹۱	فصل پنجم: شهزاده و صوفی
۱۹۲	۱-۵ الیشع بن سمونیل و شهزاده و صوفی
۱۹۴	۲-۵ سیر شکل‌گیری شهزاده و صوفی
۱۹۶	۳-۵ معرفی روایت‌های بلوهر و بوذاسف
۱۹۸	۴-۵ مطالعه مقایسه‌ای شهزاده و صوفی
۱۹۸	«مقدمه شهزاده و صوفی»
۲۰۰	باب اول: «فرا خواندن پادشاه، وزیر صوفی را»
۲۰۱	باب دوم و سوم: «در شکایت جهان غدار» و «بی‌وفایی دوستان»
۲۰۳	باب چهارم و پنجم: «تولد شهزاده» و «طالع منجمان درباره او»
۲۰۴	باب ششم: «در بیرون رفتن شهزاده از قصر» و «دیدن دو شخص زشت هیبت را»
۲۰۵	باب هفتم: «راه یافتن صوفی به نزد شاهزاده»
۲۰۶	باب هشتم: «در بیان برتری معنی بر صورت»
۲۰۸	باب نهم: «در تعلیم توکل»
۲۰۸	باب دهم: «در بیان اصول سیزدگانه دین اسرائیل»
۲۰۹	باب دوازدهم: «در تعلیم قناعت»
۲۱۰	باب چهاردهم: «از دنیا گسستن و به عقبی پیوستن»
۲۱۱	باب پانزدهم: «در برتری عقل و دانش و فضیلت و دانشمندی»
۲۱۳	فصل ششم: تحلیل و نتیجه‌گیری
۲۲۰	منابع فارسی و عربی
۲۲۶	منابع انگلیسی
۲۲۷	منابع اینترنتی

مقدمه

تعریف و تبیین موضوع: حضور یهودیان در ایران تاریخی دیرینه دارد. ایشان بعد از ورود به ایران برای ارتباط با ساکنان بومی ابتدا گویش‌های محلی را فرا گرفتند، اما با گذشت زمان برای ارتباط کتبی با همکیشان خود که با خط فارسی آشنا نبودند و زبان عبری را نیز به خوبی نمی‌دانستند به ابداع شیوه‌ای پرداختند که امروزه به آن «خط فارسی یهودی» می‌گویند. این خط که به زبان فارسی و حروف عبری کتابت شده است تمام آثاری را که به این شیوه پدید آمده‌اند اعم از مکان نگارش آنها و ویژگی‌های دستوری و گویشی در بر می‌گیرند و از طرفی هویت دوگانه یهودیان را نیز حفظ می‌کند. اولین سند از این شیوه نگارش سه کتیبه کوتاه از تنگه آژائو واقع در افغانستان است که تاریخ آن به سال ۱۳۳-۱۳۴/۷۵۱-۷۵۲ می‌رسد. دومین سند، سند بازرگانی دندان اویلیق از ترکستان چین است که پژوهشگران تاریخ آن را سده ۸/۲ می‌دانند. براساس این اسناد می‌توان ادعا کرد که اولین سند مکتوب از زبان فارسی در متون فارسی یهودی حفظ شده است. اما متأسفانه به این متون با وجود ارزش‌های ادبی، تاریخی، گویش‌شناختی، زبان‌شناختی و اهمیت در تاریخ زبان فارسی کم لطفی شده است و در هیچ‌یک از کتب اسلامی و تذکره‌های فارسی از این متون و پدیدآورندگان آن سخنی به میان نیامده است.

ضرورت و هدف تحقیق: آثار فارسی یهودی به دو گروه «فارسی یهودی کهن» یا «پیشامغولی» (سده ۲-۸/۷-۱۳) و «فارسی یهودی نو و کلاسیک» یا «پسامغولی» (از سده ۱۳/۷ به بعد) تقسیم می‌شوند. آثاری که در گروه اول قرار دارند، گرچه از نظر ادبی اهمیت چندانی ندارند در مطالعات زبان‌شناختی، گویش‌شناختی و تاریخ زبان فارسی قابل اهمیتند. این آثار اولین سند از زبان فارسی و نیز گویش‌های کهن را که اکنون تداول ندارند در خود حفظ کرده‌اند و حلقه گم شده میان فارسی میانه (زبان پهلوی) و فارسی نو متقدم محسوب می‌شوند. دومین گروه از نظر ادبی و تاریخی و مردم‌شناسی ارزشمندند چرا که مؤلفان آنها گذشته از اینکه از اصطلاحات مطرح در منابع اسلامی، فقهی و کلامی استفاده کرده‌اند، عناصر عرفانی‌ای را نیز در آثار خود به کار گرفته‌اند که سزاوار توجهند و ضرورت این پژوهش حول محور «بررسی عناصر عرفانی در متون فارسی یهودی» است. گذشته از اینکه نویسندگان فارسی یهودی بسیاری از شاهکارهای ادبیات فارسی را به این شیوه آوانگاری کرده‌اند که نشان ارادت آنها به شاعران ایرانی است. نویسندگان این آثار حتی برخی از اشعار شاعران ایرانی را در اشعار خود تضمین کرده‌اند و حتی در بین خود این متون، آثاری عرفانی و تعلیمی یافت می‌شود که تا حدی می‌توانند با آثاری ادبیات فارسی برابری

کنند.

پرسش‌های اساسی و پاسخ‌ها: ما با دو پرسش اساسی به این پژوهش قدم نهادیم؛ اولاً، آیا عناصر عرفان اسلامی در متون فارسی یهودی وجود دارد؟ ثانیاً، اینکه آیا عناصر عرفان یهود نیز در این متون یافت می‌شود یا خیر؟

در پاسخ به سؤال اول باید گفت آثار فارسی یهودی که دارای مضامین عرفانی‌اند عبارتند از: شاهین تورات اثر مولانا شاهین شیرازی؛ ساقی‌نامه، گنج‌نامه و انتخاب نخلستان از عمرانی؛ دانیال‌نامه خواجه بخارایی؛ شهزاده و صوفی اثر الیشع بن سموئیل (متخلص به راغب)؛ مخزن الپند یهودا بن داوود؛ حیات الروح از سیمانطوب ملمد و نیز برخی دیگر از اشعار وی و اشعاری از شاعران دیگر که به مراتب از عرفان اسلامی کمتر تأثیر پذیرفته‌اند. این عناصر عرفانی عبارتند از: «اصطلاحات عرفانی» چون «صبر»، «یقین»، «طریقت»، «حقیقت» و «توکل» و...؛ «دیدگاه‌های صوفیانه» چون «نگاه مثبت به شیطان»، «میثاق الست»، «دنیاگریزی»، «عشق حقیقی و مجازی» و...؛ «نمادها و رموز صوفیانه» مانند: «گل و بلبل»، «می و یار»، «ساقی»، «پیر مغان» و «مغیچگان»، «لاله و بوسه» و...؛ «صوفی‌ستایی» و «نقد بر زاهد و صوفی» و نیز «مراحل نیل به حقیقت (شریعت، طریقت و حقیقت)» که در اثری به نام شهزاده و صوفی با ظرافت خاصی گنجانده شده است و شاعر علاوه بر اینکه بیانات خود را در قالب شریعت، طریقت و حقیقت ریخته است، در اثر خود از اصطلاحات عرفانی و تعالیم صوفیه نیز بهره برده است.

لازم به ذکر است پدیدآورندگان آثار فارسی یهودی علاوه بر اینکه از شاعران فارسی و شاهکارهای ادبی آنان از جمله: شاهنامه فردوسی، مثنوی معنوی مولوی، آثار نظامی، پندنامه‌های فارسی چون گلستان سعدی، غزلیات حافظ و منطق‌الطیر عطار متأثر بوده‌اند و ابیاتی از اشعار آنان را در آثار خود برای تضمین کلام آورده‌اند؛ بسیاری از آثار شاعران ایران را به این خط آوانگاری کرده‌اند که نمونه آن کتاب گلشن توحید است. شخصی به نام شاحدی ششصد بیت (صد بیت از هر دفتر) از مثنوی معنوی مولانا را انتخاب کرده است و هر بیت را در پنج بیت شرح می‌دهد. پژوهشگران معتقدند احتمالاً سیمانطوب ملمد، از نویسندگان فارسی یهودی این اثر را به فارسی یهودی آوانگاری کرده است و اکنون نسخه منحصر به فرد این اثر در کتابخانه عبری اورشلیم تحت نام مثنوی معنوی موجود است. برخی از آثار فارسی یهودی چون حیات‌الروح سیمانطوب، گنج‌نامه و ساقی‌نامه از عمرانی و شهزاده و صوفی از راغب می‌توانند با آثار ادبیات فارسی برابری کنند.

در پاسخ به سوال دوم نیز احتمال می‌دهیم که عناصر عرفان یهود بویژه قبالا در این متون

وجود داشته باشد، چرا که برخی پژوهشگران اشاراتی به این امر داشته‌اند از جمله اینکه ذکر کرده‌اند سیمانطوب ملمد، یهودا بن العازار، راغب و حتی عمرانی تحت تأثیر عرفان یهود بوده‌اند. دلیل دیگر برای این ادعا اشعار یسرائیل نجارا (۱۵۵۵-۱۶۲۸) عارف قبالیی است که یهودیان ایران به اشعار او علاقه فراوان داشته‌اند و اشعار او را با آهنگ‌های ایرانی می‌خوانده‌اند؛ همچنین سعدیا گائون، ابن گبیرویل، یهودا هلوی و پارو نیز اشعاری به عبری و در مضامین عرفانی سروده‌اند که این اشعار عبری در قالب ملمع و موشح در مجموعه‌های فارسی یهودی یافت می‌شود. *حیات/الروح* اثر سیمانطوب ملمد تحت تأثیر *حوبوت هلبابوت* (وظایف القلوب) از بحیا بن بقودا عارف قبالیی سروده شده است که احتمال فراوانی وجود دارد که عناصر عرفان یهود در آن موجود باشد، اما از این شعر هشت هزار بیتی، تنها ۶۳ بیت در اختیار داریم که در زمینه عرفان قبالیی از آن نتیجه‌ای حاصل نمی‌شود.

پرسش‌های فرعی و پاسخ‌ها: سؤالات دیگر درباره شاعران و نویسندگان فارسی یهودی، سبک و موضوع تألیفات آنان است. همان‌گونه که در قبل هم اشاره شد از شاعران فارسی یهودی و اشعار آنان در هیچ تذکره یا هیچ یک از کتب اسلامی سخنی به میان نیامده است. اما این شاعران و نویسندگان آثار فراوانی دارند که حتی برخی از آنها با اشعار ادبیات فارسی برابری می‌کند. پدیدآورندگان آثار فارسی یهودی نو که مبنای پژوهش حاضر بر آن قرار گرفته است از قرن هفتم به بعد ظهور کردند و در قالب‌های شعر و نثر آثاری را از خود به یادگار گذاشتند که هر قالب ویژگی‌های مختص به خود دارد. قالب‌های شعری عبارتند از: مثنوی، قصیده، غزل، رباعی، ترجیع‌بند و ترکیب‌بند و مخمس. موضوعات شعری آنان نیز عبارت است از: عاشقانه، عارفانه، تعلیمی، حماسی، مدیحه، تاریخی، دینی و

پیشینه تحقیق: درباره پیشینه تحقیق می‌توان گفت تحقیق و پژوهش درباره متون فارسی یهودی که در غرب از قرن هجدهم آغاز شده است بیشتر به معرفی آثار فارسی یهودی، بررسی ساختارهای دستوری و زبانی و دیگر جنبه‌های این آثار پرداخته است. پژوهشگران، هفت اثر در زمینه متون فارسی یهودی تألیف کرده‌اند از جمله: سه رساله دکتری به همراه متن فارسی یهودی با عنوان *شهنزاده و صوفی بن سموئیل: اقتباسی فارسی یهودی از زندگی‌نامه بودا^۱* از دالیا یشارپور، *عمرانی شاعر فارسی یهود و گنج‌نامه او^۲* از داوود یورشلیمی و *بررسی دانیال‌نامه خواجه بخارایی^۳*

1. "Eliša' ben Šemūel's Šahzādeh va Šūfi: The Judeo-Persian Adaptation of the Buddha Biographies".

2. *The Judeo-Persian Poet 'Emrānī's & His Book of Treasure*.

3. "The Study of Kh^(w)āje Bokhārāi's Dāniyāl-Nāme", Ph.D. diss., Columbia University, 1969.

از آمنون نتضر؛ دو اثر منظوم یکی از آمنون نتضر با عنوان *منتخب اشعار فارسی از آثار یهودیان ایران* و دیگری *شاهین تورات* از شاهین شیرازی (با برگردان فارسی منوچهر خوبان)؛ *سرگزشت کاشان* و *در بوستان ملکه استر: منتخبی از متون فارسی یهودی* از ورا مورین.¹ مؤلفان در شش اثر از هفت اثر مذکور که مبنای پژوهش حاضر بر آنها قرار گرفته است، تنها به این امر اشاره کرده‌اند که در متون فارسی یهودی عناصر عرفانی یافت می‌شود. بنابراین پژوهش حاضر کاملاً نو و جدید می‌باشد و نه تنها پژوهش و تحقیقی با این انسجام و با این موضوع انجام نگرفته است، در سیر پژوهش با هیچ مقاله‌ای در این مضمون و موضوع به فارسی و لاتین برخورد نشد.

استفاده از نتایج این تحقیق برای دانشجویان زبان و ادبیات فارسی و ادیان و عرفان، مراکز علمی- پژوهشی، جامعه دانشگاهی، کتابخانه‌های تخصصی و تمام کسانی که به مطالعات فارسی یهودی علاقمندند متصور است. این پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی در شش فصل «کلیات»، «تاریخچه اجتماعی- اقتصادی و فرهنگی یهودیان ایران»، «معرفی آثار فارسی یهودی، شاعران و نویسندگان»، «بررسی عناصر عرفان اسلامی در متون فارسی یهودی»، «شهنزاده و صوفی» و «تحلیل و نتیجه‌گیری» گردآوری شده است.

معرفی فصول:

فصل اول: در این فصل سیر شکل‌گیری خط فارسی یهودی را بیان می‌کنیم و بر آئیم اطلاعاتی در اختیار خواننده قرار گیرد تا در مطالعات فارسی یهودی رهگشای او باشد و اهمیت این آثار برای خوانند روشن کند، همچنین خواننده با مشکلات، سختی‌ها و مهارت‌هایی لازم برای پژوهش بر این آثار آشنا شود. جایگاه ادبیات فارسی یهودی در ادبیات فارسی مورد بررسی قرار می‌گیرد تا ناظر بر ارزش‌های متون فارسی یهودی باشد. در ادامه برخی از گویش‌های معرفی می‌شود که احتمال دارد نشانه‌هایی از آنها در آثار فارسی یهودی موجود باشد. ویژگی‌های شعر و نثر فارسی یهودی و نیز تاریخچه تبعات بر این آثار بیان می‌شود. در پایان این فصل دلایلی می‌آید مبنی بر اینکه عناصر عرفان یهود بویژه قبلاً در متون فارسی یهودی وجود دارد اما به دلیل در دسترس نبودن منابع نمی‌توان به بررسی آنها پرداخت.

فصل دوم: در این فصل تاریخچه‌ای از یهودیان، با تکیه بر اوضاع اجتماعی- اقتصادی و فرهنگی آنان در طول سلسله‌های نضج گرفته در ایران، طریق برخورد پادشاهان با آنان و سیر تألیف آثار فارسی یهودی در خلال سلسله‌ها پیش‌روی قرار می‌گیرد. این فصل از دوران باستان

¹ *Iranian Jewry During the Afghan Invasion, The Kitab Sar Guzasht-i Kashan of Babai B. Farhad & In Queen Esther's Garden: An Anthology of Judeo-Persian Literature.*

شروع و تا زمان حاضر ادامه می‌یابد که از زمان قاجار به دلیل تأسیس مدارس آلیانس و گسترش تعلیم و تربیت در میان یهودیان، برچیده شدن تعلیم و تربیت سنتی، بهبود اوضاع اقتصادی یهودیان، آشنایی آنان با خط فارسی و از بین رفتن محدودیت خواندن و نوشتن به فارسی، تألیف آثار فارسی یهودی کاهش یافت.

فصل سوم: در این فصل معرفی بسیار کلی از تألیفات فارسی یهودی ارائه می‌شود. شاعران و نویسندگان فارسی یهودی به ترتیب ظهور و با لحاظ دو دوره پیشامغولی (فارسی یهودی کهن) و پسامغولی (فارسی یهودی نو و کلاسیک) معرفی می‌شوند. این معرفی بسیار کلی است و مطالعه بیشتر در زمینه‌های مورد علاقه به پیگیری و جستجوی خواننده واگذار می‌شود. معرفی آثار فارسی یهودی در ده بخش نامه‌ها و اسناد حقوقی، ترجمه‌ها و تفسیرها، سنگ‌قبرهای فارسی یهودی، هلاخا، دستور زبان و لغت‌نامه‌ها، میدراش‌ها و حکایات دینی، امثال و حکم، کتب پزشکی و دیگر علوم، کتب ادعیه و اشعار دینی و نهایتاً اشعار فارسی یهودی با تکیه بر منابع معتبر صورت می‌گیرد.

ضرورت آوردن این بخش احساس می‌شد زیرا زمانی که درباره آثاری با عناصر عرفانی صحبت می‌کردیم، سؤالات اولیه‌ای که احتمالاً در ذهن خواننده درباره شاعران و نویسندگان و موضوع کتب آنان ایجاد می‌شد بی‌پاسخ باقی می‌ماند.

فصل چهارم: این فصل به هدف اساسی پژوهش یعنی «بررسی عناصر عرفان اسلامی در متون فارسی یهودی» می‌پردازد. در ابتدا آثاری که در آنها عناصر عرفانی اسلامی موجود است معرفی می‌شوند و سپس عناصر عرفانی در شش بخش «اصطلاحات عرفانی» با تفکیک موضوعی، «نمادها و رموز صوفیانه»، «رویکردهای صوفیانه»، «صوفی‌ستایی و درویش‌نوازی»، «نقد بر زاهد و صوفی» و در پایان «مراحل نیل به حقیقت» مورد بررسی قرار می‌گیرند. در این فصل، بخشی نیز به پیشینه یهودیان «صوفی» اختصاص دارد که در هیچ منبع اسلامی و عرفانی درباره آنان سخنی گفته نشده است. در بخش دیگری از این فصل نقد برداشت‌های عرفانی ورا باش مورین می‌آید که در کتاب سرگذشت کاشان برای برخی اصطلاحات ظاهراً عرفانی به اشتباه تفسیری عرفانی بیان کرده است.

فصل پنجم: این فصل بسط یافته بخش «مراحل نیل به حقیقت» در فصل چهارم است. تفکیک این بخش از فصل چهارم به دلیل اینکه اثر شهزاده و صوفی نیازمند توجه و معرفی بیشتر بود و نیز شیوه کار با فصل قبل تفاوت داشت، لازم بود؛ گرچه موضوع بررسی عناصر عرفان اسلامی در متون فارسی یهودی می‌باشد. لازم به ذکر است که شهزاده و صوفی اثری فارسی یهودی است که

تحت تأثیر بلوهر و بوذاسف با ابتکار و ابداع راغب در طی تحصیل مراحل طریقت در کسوتی از اصطلاحات صوفیانه به نظم در آمده است. در این فصل به مطالعه تطبیقی شهزاده و صوفی با بلوهر و بوذاسف پرداخته می‌شود.

فصل ششم: در این فصل نتایجی که در طول پژوهش به دست آمده است بیان می‌شود، البته نتیجه‌گیری از فصل دوم و سوم به صورت تحلیلی است و سده‌های برای شاعران ذکر شده بر اساس نظر اکثر پژوهشگران است.

محدودیت‌هایی در سیر پژوهش وجود داشت عبارتند از: دسترسی نداشتن به کتاب‌هایی که به خط فارسی یهودی به کتابت رسیده است چرا که اولاً: این آثار در مجموعه‌های شخصی، کتابخانه عبری اورشلیم، کتابخانه مدرسه علوم دینی یهود در نیویورک و کتابخانه واتیکان و ... است که به طبع نرسیده‌اند و این کتابخانه‌ها در گروه غنی‌ترین کتابخانه‌ها در زمینه متون فارسی یهودی قرار دارند. ثانیاً: مقدار اندکی از این آثار هم که به طبع رسیده است یا در ایران قابل دسترس نیست و یا به سختی از کتابخانه ملی و دیگر کتابخانه‌ها کپی برداری شدند که در ادامه به آنها اشاره می‌کنیم.

کتاب‌هایی که در ایران قابل دسترس نیست عبارتند از: حجمی قابل توجه از کتاب‌های شهزاده و صوفی از راغب، گنج‌نامه از عمرانی، حیات‌الروح از سیمانطوب ملمد و پایان‌نامه کامل آمنون نتضر با عنوان *دانیال‌نامه خواجه بخارایی* و نیز برخی اشعار از یوسف یهودی، امینا، یهودا بن داوید و برخی میدراش‌ها و اشعار دینی که به یقین عناصر عرفان اسلامی و یهود بویژه قبلاً در آنها موجود است. کتاب شهزاده و صوفی: *اقتباسی از زندگی‌نامه بودا* که فصل پنجم به آن تعلق دارد نیز در ایران موجود نیست و این کتاب را جناب دکتر معتمدی به همراه برگردان فارسی آن از عبری در اختیار بنده قرار دادند که از لطف و زحمات ایشان صمیمانه تشکر و قدردانی می‌کنم. گرچه نتضر در کتاب *منتخب اشعار فارسی از آثار یهودیان ایران* بخش‌های این کتاب را آورده بود اما در پژوهش استفاده از متن عبری را ترجیح دادیم.

گروهی دیگر از آثار که در دسترس است و در پژوهش از آنها استفاده کردیم از نظر محدودیت به سه دسته کلی تقسیم می‌شوند، دسته اول: کتابی با ترجمه انگلیسی است که ورا باش مورین با عنوان *در بوستان ملکه استر: منتخبی از متون فارسی یهودی* آن را تألیف کرده است که هیچ‌گونه طبع انتقادی و تصحیحی از این کتاب وجود ندارد. نویسنده در این منتخبی از اشعار فارسی یهودی را به انگلیسی جمع‌آوری کرده است که مجاز نبودیم از این اشعار بدون در دست داشتن آوانگاری عبری آنها استفاده کنیم. گذشته از اینکه ایشان در ترجمه انگلیسی این اشعار و

نظرات شخصی که در بخش ضمیمه کتاب آورده‌اند اشتباهاتی داشتند؛ نمونه آن معادل قرار دادن Union برای لفظ «لقاء به حق» است که اشتباه او، پس از تطبیق ترجمه انگلیسی او با کتاب شاهین تورات که از عبری به فارسی برگردانده شده است و نیز فحوای کلام آشکار شد و ما را برای استفاده نکردن از نسخه انگلیسی او مصمم‌تر کرد. اشتباهات او از ناآگاهی درباره عرفان اسلامی سرچشمه می‌گیرد که در کتاب *سرگذشت کاشان* بارزتر است و در این پژوهش به نقد دیدگاه‌های او پرداخته‌ایم.

دسته دوم: آثاری بودند که نویسندگان آنها اشعار فارسی یهودی را به فارسی یهودی و انگلیسی به طبع رسانده بودند و در طی پژوهش بر آن شدم خط عبری را فرا بگیرم تا بتوانم از این متون نیز استفاده کنم و خداوند را از این بابت شاکرم. کتاب *گنج‌نامه* از عمرانی و *شهرزاده و صوفی* از راغب در این گروه جای می‌گیرند. گروه سوم: کتابی از ورا باش مورین با عنوان *سرگذشت کاشان* بود که ایشان علاوه بر آوردن متن فارسی یهودی و ترجمه انگلیسی، برگردان فارسی آن را نیز آورده بودند اما این کتاب هم در ترجمه انگلیسی و هم در برگردان فارسی اشتباهات فراوانی داشت که در طی پژوهش به نقد یکی از اشتباهات ایشان که در حیطه عناصر عرفانی است در فصل چهارم پرداخته‌ایم.

قابل توجه است یادآور شوم نویسندگان تمام این آثار با خط و زبان فارسی به طور کامل آشنا نبوده‌اند و اشتباهات فراوانی در کتاب‌های آنان وجود دارد و جناب دکتر معتمدی از ابتدا به خوبی به این موضوع آگاه بودند و در طی پژوهش به بنده نیز متذکر شدند تا از لغزش و اشتباه جلوگیری شود. کتاب *شاهین تورات* و *گنج‌نامه* عمرانی از کتاب‌هایی بودند که به ترتیب از دانشگاه کاشان و کتابخانه ملی تهران توسط دوستان عزیزم در کاشان و تهران کپی و اسکن شد و در اختیار بنده قرار گرفت که به مراتب از زحمات ایشان تشکر و قدردانی می‌کنم. وجود نداشتن برخی مدخل‌ها در *دایره المعارف ایرانیکا* نیز ما را بر آن داشت تا از اینترنت برای دریافت برخی از مقالات درباره «ادبیات فارسی یهودی» و «جوامع فارسی یهودی» استفاده کنیم.

درباره شیوه کار در این پژوهش لازم است توضیحاتی را بیفزایم، در هنگام بررسی اصطلاحات عرفانی و رموز صوفیانه در کتب فارسی یهودی دوگونه اصطلاحات وجود داشت، اصطلاحاتی با مفاهیم عرفانی و اصطلاحاتی که هیچ‌گونه معنایی عرفانی نداشتند و معنای لفظی کلمه مدنظر شاعر بود. در سیر کار از اصطلاحات غیر عرفانی و با معنای لفظی صرف‌نظر و به اصطلاحات عرفانی‌ای پرداخته شد که از معنای عرفانی آنها محتوای کلام یا جملات قبل و بعد پرده بر می‌داشت؛ در این مرحله نیز برخی اصطلاحات با معنای عرفانی به دلیل فقدان دلایل و قراین

کافی کنار گذاشته شد و برداشت‌های شخصی را بدون دلیل در روند کار دخالت ندادم. بعد از انتخاب اصطلاحات عرفانی، با در نظر گرفتن مضمون و معنای عرفانی اصطلاح در متن فارسی یهودی، به کتب عرفانی فارسی مراجعه نمودیم و معنایی عرفانی اسلامی را که بیشتر بر محتوای عرفانی مطرح در متن فارسی یهودی مطابق بود برگزیدیم و با متن فارسی یهودی تطبیق دادیم. شیوه کار در فصل پنجم متفاوت با فصل چهارم است، چرا که در فصل پنجم به مطالعه و بررسی تطبیقی کتاب شهزاده و صوفی با قدیمی‌ترین روایت‌های بلوهر و بوذ/سف پرداخته می‌شود.

همان‌گونه که در قبل نیز اشاره شد، برخی از کتب به خط فارسی یهودی بود و ما با این سبک آوانگاری در برگردانی اشعار به خط فارسی سر و کار داشتیم که در ابتدای کتب مورد نظر آمده بود؛ اما باز در این کتب و در صفحه آوانگاری «سوفیت‌های آخر» وجود نداشت و ما برای یافتن سوفیت‌ها آخر که در متن فارسی یهودی آمده بود از اینترنت استفاده کردیم که در ادامه به آنها اشاره می‌شود.

فارسی	عبری	اسم
ا	א	آلف
ب	ב	بت
پ	פ	پ
ت	ת	تاو
ث	ת	-
ج	ג	-
چ	ג	-
ح	ח	حِت
خ	ח	خاف
د	ד	دالت
ذ	ז	-
ر	ר	رِش
ز	ז	زَیین
ژ	ז	-
س	ס	سامخ

ش	ش
ص	ص
ض	ض
ط	ط
ظ	ظ
ع	ع
غ	غ
ف	ف
ق	ق
ک	ک
گ	گ
ل	ل
م	م
ن	ن
و	و
ه	ه
ی	ی

واکه‌های میانی و ابتدایی:

اَ ←	اَ ←
اُ ←	اُ ←
اِ ←	اِ ←

سوفیت‌های آخر:

خ	خ	خ	خ
م	م	م	م
ن	ن	ن	ن

لازم به ذکر است نحوه نوشتن تاریخ در کل پژوهش به ترتیب هجری قمری / میلادی است و از دوره انقلاب به بعد، هر جا تاریخی ذکر شود هجری شمسی خواهد بود. ارجاع به متن کتاب